

DOI: 10.11649/abs.2014.006

Katarzyna Węgorowska
Uniwersytet Zielonogórski

Dziedzictwo Wielkiego Księstwa Litewskiego i Kresów północno-wschodnich w świetle ustaleń językoznawstwa erudycyjnego

Inwestowanie w wiedzę zawsze daje najlepszy zysk.
Abraham Lincoln

Językoznawstwo erudycyjne (Węgorowska, 2008a), określane dziś mianami językoznawstwo filologiczne, językoznawstwo humanistyczne, językoznawstwo kulturowe¹, mieści się w nurcie współczesnej humanistyki zintegrowanej (Grodecka, 2007). To kilkunastoletnia odmiana lingwistyki, dzięki której, poprzez uwzględnienie pozajęzykowych faktów kulturowych, historycznych, socjologicznych..., mogą charakteryzować / interpretować funkcjonujące w polszczyźnie, również polszczyźnie kresowej, apelatywne świadectwa leksykalne i świadectwa onomastyczne.

Tę lingwistyczno-kulturową / lingwistyczno-kulturowo-lingwistyczno-historyczną, lingwistyczno-socjologiczną..., czyli lingwistyczno-interdyscyplinarną korelację pierwszy raz uwydatniłam w monografii *Językowe świadectwa kultury*

¹ Językoznawstwo erudycyjne zyskało uznanie i akceptację lingwistów reprezentujących różne ośrodki uniwersyteckie w Polsce: Irydy Grek-Pabisowej (Instytut Sławistyki PAN w Warszawie), Janiny Gardzińskiej (Akademia Podlaska), Joanny Korzeniewskiej-Berczyńskiej (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski), Artura Gałkowskiego (Uniwersytet Łódzki), Michała Sajewicza (Uniwersytet Marii Curie Skłodowskiej), Bazylego Tichoniuka (Uniwersytet Zielonogórski).

i obyczajowości Kresów Północno-Wschodnich utrwalone we wspomnieniach ich byłych mieszkańców (Węgorowska, 2004), w której dokonałam wnikliwej analizy 25 dokumentów pamiętnikarskich, wspomnieniowych i autobiograficznych, jako tekstów kulturowych, literackich i językowych jednocześnie. Zachowując erudycyjno-interdyscyplinarny charakter monografii, połączyłam w niej wieloaspektową analizę lingwistyczną (leksykalno-semantyczną, strukturalną, etnolingwistyczną, socjolingwistyczną, komunikacyjną) z ustaleniami z zakresu kulturologii, etnokulturologii, religioznawstwa, historii, socjologii, etnografii, psychologii, historii literatury i teorii literatury. Zainicjowane w niej językoznawczo-erudycyjne ujęcie, stosowane konsekwentnie w zgłębianiu dziedzictwa byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego (WKL) i dawnych Kresów północno-wschodnich, ale nie tylko², nie było, czego dowodzi treść niniejszego szkicu, przedsięwzięciem okazjonalnym i jednorazowym. Tkwiące w nim synkretyczne możliwości pozwoliły mi bowiem na interpretację zagadnień, które do tej pory niezbyt często, albo wcale, nie były przedmiotem zainteresowania językoznawców.

Korelacja faktów językowych z faktami muzealniczymi ułatwiła odtworzenie specyfiki trzech zapomnianych dziś, północnokresowych muzeów, o których, dzięki zwerbalizowanym ustaleniom bedekerowo-pamiętnikarskim, wiadomo, że ich inicjatorzy, fundatorzy, opiekunowie gromadzili z pasją i zaangażowaniem zarówno starożytne litewskie artefakty, jak też desygnaty wyróżnione językowymi sygnaturami wskazującymi na ich związek z WKL oraz Kresami północno-wschodnimi.

Jak dowodzą językowo-kulturowe świadectwa utrwalone w dawnych (por. Kirkor, 1880, ss. 58–59) i współczesnych (por. Venclova 2005, ss. 46–47; Dylewski 2007, ss. 66–68) przewodnikach po Wilnie oraz pamiętniku Gabrieli z Güntherów Puzyniny *W Wilnie i w dworach litewskich 1815–1843* (Puzynina z Güntherów, 1990, s. 268), w legendarnym już dziś Muzeum Starożytności stworzonym przez hrabiego Eustachego Tyszkiewicza (1814–1873) przechowywano, konserwowano i eksponowano m.in. artefakty związane ze starożytną i pogańską Litwą. Archeolog, etnograf, muzeolog, literat, badacz pradziejów Białorusi i Litwy, pasjonat zgłębiający tajniki północnokresowych kurhanów, cmentarzysk, pobojozisk, grodzisk, wileńskich lochów zgromadził w nim:

- a) *kamienną nogę, płaskie kamienie z wyźłobieniami służące do szlifowania kamiennych młotów, kamienne i krzemienne kule, siekiery, buławy, kliny, dłuta, topory, proce, strzały, dzidy, noże, piły;*

² W obrębie językoznawstwa erudycyjnego stworzyłam dwie subdyscypliny: 1) *lit(h)olingwistykę*, której przedmiotem są nazwy różnych kamieni i nazwy związane z różnymi kamieniami – patrz K. Węgorowska, *Kamienie i klejnoty w języku, kulturze, sztuce* (Węgorowska, 2012b) oraz *konch(i)olingwistykę*, której przedmiotem są nazwy muszli i nazwy związane z muszlami – patrz te same, *Chryzantema, harfa, łodzik, wenus... W stronę konch(i)olingwistyki. Rzecz o muszlach w polszczyźnie* (Węgorowska, 2013a).

- b) *brązowy posążek Perkunasa* ‘boga nieba i piorunów’ <lit. *perkūnas* ‘grzmot, piorun’>, *brązowy posążek Kowasa* ‘litewskiego boga wojny’ <lit. *kova* ‘walka’>, *brązowy posążek Mildy* ‘litewskiej bogini miłości’ <lit. *myleni* ‘kochać’>, *brązowy posążek mężczyzny z wilczycą*, *brązową urnę* ‘naczynie grobowe służące do przechowywania prochów zmarłego po spaleniu’;
- c) *żelazny miecz*, *ostrogę*, *węzidło*, *strzemię* – denotaty dokumentujące w dziejach WKL epokę kamienia, epokę brązu, epokę żelaza;
- d) ekskluzywne przedmioty z kości słoniowej: *postać starca*, *figurkę niedźwiedzia*, *figurkę Giwojta* ‘litewskiego bóstwa domowego’ <lit. *gyvatė* ‘żmija; wąż’> (Węgorowska 2010a, ss. 185–199).

Odmienny charakter wyróżniał santockie muzeum Ignacego Szyllkina (1891–1979), domorosłego etnografa, archeologa, historyka, numizmatyka, który, niczym Eustachy hrabia Tyszkiewicz, w Santoce – swoim zaściankowym dworku gromadził:

różne przedmioty z dziedziny archeologii siekierki kamienne, prymitywne garnki, ozdoby z brązu pochodzące ze słowiańskich kurhanów, które od Nowo Świecian do Lunina, na przestrzeni wielu kilometrów, rozciągają się po drugiej stronie Żejmiany. Badaniem tych prastarych mogił zajmowała się grupa wileńskich archeologów. Rozkopano szereg kurhanów, wyjmując z nich gliniane naczynia, oszczepy, różne ozdoby z brązu. W pracach tych brał udział również mój ojciec. Część odnalezionych przedmiotów trafiła później do Santoki (Szyllkin, 1995, ss. 64–64),

a także zbierane w wileńskich wsiach, pozyskiwane z przeznaczonych do rozbiórki starych kurnych chat, wyróżniane północnokresowymi, i nie tylko, nazwami świadectwa północnokresowej kultury materialnej – przedmioty codziennego użytku: *szufel* ‘rodzaj drewnianej łopaty do zgarniania śniegu, a także zboża’, *czepieluk* ‘narzędzie do wyjmowania patelni z pieca’ <błr. *čapjála*>, *krobkę* ‘naczynie uplecione ze słomy służące do wysiewu ziarna’ <błr. *króba* ‘łubiane lub plecione naczynie, skrzynka, koszyk, kuferek’>, *karzinkę* ‘koszyk z łyka lipowego’ <błr. *karzina*, zdrob. *karzinka* ‘tak mówi się potocznie na Litwie o koszyku z drewna lipowego’>, *podynkę* ‘gliniany dzbanek bez ucha, używany do przechowywania mleka’ <lit. *puodynė* ‘garnek na mleko’>, *czuhun* ‘duży zawężony u dołu żeliwny garnek do gotowania; sagan’ <błr. *čuhùn*, ros. *čugùn* ‘lane żelazo, garnek z lanego żelaza; sagan’>, *połonik* ‘warząchew, łyżkę wazową’ <błr. *połónik*>, *pomiołę* ‘miotłę z sosnowych gałązek na długim kiju do wymiatania pieca’ <błr. *pamjałó*>, *pralnik* ‘kijankę do prania’, *kaczalkę* ‘drewniany magiel, magielnicę, wałek maglowy’ <z ros. *katok*>, *międlicę* ‘drewniany przyrząd do łamania lnu’, *koromysto* ‘nosidło do wiader; rodzaj deski z wycięciem na szyję kładzonej na ramiona o dwu bocznych prostopadłych prętach z hakami, na które wieszają się wiadra’ <błr. dial. *korómisto*, ukr. *koromysto*>, *stępe* ‘prymitywne urządzenie służące dawniej do obłuskiwania i kruszenia ziarna na kaszę, składające się z drewnianej misy i drewnianego ubijaka; moździerz’, *żarna* ‘urządzenie, przyrząd

do mielenia ziarna, rozcierania zboża na mąkę, złożone z dwóch płaskich kamieni o kształcie kolistym, z których dolny jest nieruchomy, a górny obracany ręcznie’, *dzieżę* ‘dużą drewnianą misę, duże drewniane naczynie używane dawniej do wyrabiania ciasta, rozczyniania ciasta na chleb’, narzędzia rolnicze: *arfy* ‘przesiewacze, wialnie; młynki do wiania zboża; siatki druciane rozpięte na pochyłych ramach służące dawniej do przesiewania ziarna zbóż’ <niem. *Harfe*, błr. *árfa* ‘ts.’>, *młockarnie*, *sieczkarnie*, a także *prymitywne flaszki*, *szmaciane smoczki* „przysposobienia do pielęgnowania wiejskich niemowląt” (Szyłkin, 1995, s. 62), oraz świadectwa kultury duchowej / symbolicznej – *talizmany* chroniące ludzi przed chorobami i nieszczęściami, jak również:

różne przedmioty związane z kulturą duchową okolicznej ludności: prymitywne rzeźby różnych świętków i aniołków, diabłów, apostołów, a także chłopów. Niektóre z nich były bardzo oryginalne, zwłaszcza wykonane przez niejakiego Dawnisa, miejscowego ociemniałego ludowego twórcę. Zachwycały one psychologiczną głębią wyrazu każdego znawcę przedmiotu (Szyłkin, 1995, s. 62).

Prawdziwymi rarytasami owej Szyłkinowskiej kolekcji były skonstruowany z wielu skrytek, służący do transportu poufnych dokumentów, *kuferek Emilii Plater* oraz *fotel Władysława Syrokomli* – muzealia o nazwach wskazujących na ich dawnych właścicieli – postaci, które na trwałe wpisały się w historię i literaturę Kresów północno-wschodnich (Węgorowska, 2008c, 2014b).

Wypchane zoologiczne eksponaty współtworzyły natomiast przyrodniczą, północnokresową kolekcję pana na Postawach (błr. *Pastawy*, forma z akaniem) – hrabiego Konstantego Tyzenhauza (← antrop. *Tisenhausen*), żyjącego w latach 1786–1853 zoologa, ziemianina, uczestnika kampanii napoleońskiej 1812–1814, ornitologa gromadzącego ornitologiczne okazy z Litwy, Białorusi, południowej Ukrainy, członka Warszawskiego Towarzystwa Polskiego Naukowego, autora *Zasad ornitologii* (1814), *Ornitologii powszechnej* (t. 1–3, 1843–1846), *Oologii ptaków polskich* (1862) (Węgorowska, 2013b). Wśród postawskich desygnatów ornitologicznych znalazły się m.in. *orły*³: „Te orły o coraz innych piórach i dziobach, wyzywająco patrzące na ludzi, Wuj je wychował w ogrodzie, w klatce, śledząc każdej ich przemiany, by każdą umieścić w swej kolekcji”⁴ (Puzynina z Güntherów, 1990, s. 140) i *puchacze*⁵: „Te puchacze rogate, puszyste, patrzące wytrzeszczonymi oczami, jakby kręciły

³ *Orły* *Agila*, duże ptaki drapieżne z rodziny sokołów, charakteryzujące się masywną budową ciała, zakrzywionym, silnym dziobem, ostrymi szponami i opierzoną głową oraz nogami’.

⁴ W cytatach pochodzących z dzieła Gabrieli z Güntherów Puzyniny zachowane zostały utrwalone w nim grafia, ortografia, interpunkcja oraz składnia.

⁵ *Puchacze* *Bubo Bubo*, duże ptaki drapieżne z rzędu sów, mające nad oczami dwa pęczki sterzcących piór, upierzenie żółto-brunatne, pstre, z jaśniejszym spodem; polujące nocą na ptaki lub drobne ssaki’.

głową dookoła, – Wuj sam odebrał im życie w lasach poleskich, by unieśmiertelnić ich dla nauki” (Puzynina z Güntherów, 1990, s. 140) oraz okazy utrwalone akwarelami przez hrabiego-ornitologa w specjalnej ornitologicznej tece: *dudki*⁶, *kawki*⁷, *kraski*⁸, *szczygły*⁹, *zieziulki*¹⁰:

A te kraski, te szczygiełki, zieziulki i dudki, gajów i jezior litewskich mieszkańcy, – lubownik przyrodzenia nietylko nie wstydził się umieścić je obok królów zamorskich: strusiów, flamingów i ptaków rajszych, ale nawet każdego i każdą *con amore* odmalował akwarelą, by kiedyś jak z klatki wypuścić je w świat uczony. Ale one dotąd leżą zaklęte w tece (Puzynina z Güntherów, 1990, s. 141).

Postawskie zoologiczne muzealia wzbogacały ponadto wypchane łasice¹¹ oraz *wiewiórki*¹²: „Te łasiczki i wiewiórki hodowały się pod jego okiem za oknem” (Puzynina z Güntherów, 1990, s. 141).

Połączenie zagadnień językoznawczych z historią WKL a także wiedzą złotniczo-jubilerską umożliwiło właściwą analizę i interpretację tezauronimów – pisanych wielkimi literami nazw własnych, onimów, chrematonimów, sygnujących unikatowe, jedyne w swoim rodzaju, jednostkowe okazy klejnotów, skarbów, kosztowności, precjozów, ozdób, biżuterii, rzeczy cennych i rzadkich, wykonanych ze złota, srebra,

⁶ *Dudki* ‘*Upupa epos*, ptaki z rzędu kraskowatych, mające długi, łuskowaty dziób, pomarańczowo-czarno-białe upierzenie, na głowie rozkładany czub z piór’.

⁷ *Kawki* ‘*Coleus monedula*, ptaki wszystkożerne z rodziny krukowatych, o upierzeniu czarnym, na bokach szyi szarym’.

⁸ *Kraski* ‘*Coracias garrulus*, ptaki o niebiesko-seledynowo-rdzawym upierzeniu, głównie owadożerne, gnieźdzące się zwykle w opuszczonych dziuplach’.

⁹ *Szczygły* ‘*Carduelis carduelis*, ptaki śpiewające z rodziny łuszczyców, barwnie upierzone, mające po bokach głowy czerwone plamy; żywiące się nasionami chwastów i owadami; żyjące w miejscach zadrzewionych i w lasach’.

¹⁰ *Zieziulki* – północnokresowa nazwa *kukulek* ‘*Cuculus canorus*, ptaków leśno-parkowych, o upierzeniu popielatym, spodem białym, w czarne pręgi, owadożernych, których samice podrzucają jaja do gniazd ptaków innych gatunków’. „Gwarowe *zazula*, funkcjonujące też w wariantach: *zazulka*, *zazuleczka*, *zazuleńka*, *zezulka*. Prasłowiańskie **žegozulija* zachowało się najlepiej w dialektach ukraińskich i białoruskich (w różnych wariantach fonemicznych wtórnych, z zanikiem *-h-*, asymilacją nagłosowego *-ž-* do *-z-* w śródgłosie), skąd polskie regionalne *zazula*, *zezula*, *zuzula* itp. porównaj dziś literackie ukr. *zozúlja* (z *žohzulija*), białorus. *zjazjúlja*” – A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego* (Bańkowski, 2000, s. 511). „*zazula*, *zozula* ‘kukułka’; *zieziulka* – prowincjonalizm litewski; biał. *zjazjúlja*, *zjazjúl’ka*, ukr. *zazúlja*, *zozúlja*” – Z. Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.* (Kurzowa, 1993, s. 445).

¹¹ Łasice ‘*Mustela nivalis*, niewielkie drapieżne zwierzęta z rodziny łasicowatych o futerku rudawym, na brzuchu białym’.

¹² *Wiewiórki* ‘*Scirus vulgaris*, gryznie nadrzewne z rodziny wiewiórkowatych o barwie rudej, czarnej lub popielatej, charakteryzujące się wydłużonym ciałem i puszystym ogonem; żyją w lasach i parkach żywiąc się głównie nasionami i owocami’.

platyny, kamieni szlchetnych, kamieni półszlchetnych, kamieni organicznych (Węgorowska, 2012b, s. 317)¹³, eksponowanych w muzeach Litwy i Polski, potwierdzających artystyczną wrażliwość elit Wielkiego Księstwa, które wpisały się w jego dzieje także dzięki ekskluzywnym przedmiotom jubilerskim wyróżnionym nadanymi im przez potomnych, jednostkowymi, choć czasami synonimiczno-tautonomiczno-bliskoźnacznymi, nazwami: *Bursztynowa Kolia z Szurpił = Kolia z Szurpił, Buława Jana Karola Chodkiewicza, Półbroja Mikołaja Czarnego Radziwiłła, Pierścień Barbary Radziwiłłówny, Pierścień z Perłą, Wileńskie Berło Wielkksiążęce, Kielich Olelkowicza, Kielich Sapiehów, Konew Marii Frąckiewicz Radziwiłłowskiej, Krzyż Eufrozyny = Krzyż Księżnej Połockiej = Krucyfiks Eufrozyny = Relikwiarz Eufrozyny; Monstrancja Gasztołda, Relikwiarz Św. Kazimierza z Litwy, Korony Matki Boskiej Ostrobramskiej, Półksiężyc Matki Boskiej Ostrobramskiej, Koszulka Matki Boskiej Ostrobramskiej = Okładka Matki Boskiej Ostrobramskiej = Sukienka Matki Boskiej Ostrobramskiej = Szata Matki Boskiej Ostrobramskiej* (Węgorowska 2012b, ss. 317–333; por. Węgorowska, 2010b). W profesjonalnych, dawnych i współczesnych, szczegółowych opisach tych artefaktów, zawarte są bowiem istotne werbalne świadectwa (np. imię i nazwisko fundatora; nazwa miejsca powstania, przechowywania skarbu; nazwa rodzaju klejnotu; nazwy kruszców i kamieni, z których został wykonany; nazwy sposobów i technik złotniczo-jubilerskich; nazwy często symbolicznie nacechowanych ornamentów, w tym herbów mecenasów), potwierdzające a tym samym podkreślające indywidualność, jednostkowość, unikatowość każdego złotniczo-jubilerskiego, rękodzielniczo-artystycznego obiektu, dowodzące tym samym zasadności wyróżniania go odrębną indywidualną nazwą, jak np. *Kielicha Wileńskiego*:

Kielich Wileński. Srebrne naczynie liturgiczne zaprojektowane z myślą o klejnotach wotywnych włączonych w kompozycję stopy i czary; dar wotywny do nierozpoznanej świątyni, zamówiony przez egzekutorów testamentu Kazimierza Lwa Sapiehy, zmarłego w 1656 r., zrealizowany w latach 60. XVII w. od końca XIX w. przechowywany jest w skarbcu katedry wileńskiej. [...] Niezmiernie charakterystycznym przykładem uwzględnienia przez projektanta naczyń starszych elementów jest kompozycja kielicha w skarbcu katedry wileńskiej – pierwszej i najszacowniejszej świątyni na Litwie. Starannie obmyślana plastyczna dekoracja, z bujnymi, naturalistycznie potraktowanymi kwiatami i liśćmi akantu, zyskała na stopie i czarze dopełnienie w formie izolowanych segmentów złotego łańcucha oraz taśm kameryzowanych rubinami. Użyto trzech rodzajów kolistych i czwo-

¹³ „Znaczącą wartość naukową i uznanie międzynarodowej społeczności onomastycznej może uzyskać rozwijająca się teoria gemmonimii i tezauronimii, według K. Węgorowskiej. Autorka przeprowadza wnikliwą analizę formalną i kulturową nazw kamieni szlchetnych, półszlchetnych i ozdobnych (gemmonimy) oraz nazw klejnotów, arcydzieł sztuki jubilerskiej, biżuterii, kosztowności (tezauronimy). Pojęcia terminologiczne zaproponowane przez lingwistkę są pionierskie” – A. Gałkowski, *Chrematonimy w funkcji kulturowo-użytkowej. Onomastyczne studium porównawcze na materiale polskim, włoskim, francuskim* (Gałkowski, 2011, ss. 34–35).

rolistnych feretów (pięciu sztuk na stopie i sześciu na koszyczku czary), zbudowanych z ażurowych stelaży, pokrytych białą, czarną, zieloną i błękitną emalią, z kasztami w kształcie ściętej piramidki w centrum. W kameryzacji występują rubiny, granaty, topazy i szklane imitacje kamieni. Na osiach podziałów stopy i czary wkomponowano ażurowe sztuczki w formie w formie łezkowatych, trójlistnych plamek, osadzając pięć moniliów na stopie i dziewięć na czarze. Górną krawędź koszyczka obiega wygięta taśma z rzędem owalnych, rubinowych ziaren. Klejnoty, pierwotnie należące do jednego zespołu, z widocznymi koluszami do montażu, powstały w 2. ćwierci XVII w., niewątpliwie na terenie Rzeczypospolitej. [...] Pod stopą wileńskiego kielicha wmontowano plakietkę z herbem oraz inicjałami fundatora – Kazimierza Leona Sapiehy, podkanclerzego litewskiego, jednego z najhojniejszych i najbardziej świadomych mecenasów i fundatorów w Wielkim Księstwie Litewskim. [...] Reasumując, kielich zaprojektowano przed 1656 r. jako świadomą fundację wotywną Sapiehy, której istotnym składnikiem – przewidzianym w projekcie naczynia – był zestaw starszych klejnotów do naszywania na odzież. Sama fundacja, jak wskazują cechy stylowe repusowanej dekoracji złotniczej, doszła do skutku co najmniej kilkanaście lat po śmierci głównego zainteresowanego (Nowacki & Piwocka, 2011, ss. 181–182).

Uwydatnienie zależności między polszczyzną, malarstwem oraz symboliką kanonu sakralno-ikonograficznych elementów pozwoliło na zaproponowanie kolejnej próby odczytania owianej od kilku stuleci tajemnicą, dualistycznej, widzialnej i „niewidzialnej” zarazem, bo ukrytej pod złotniczo-jubilerską *szatą / sukienką / koszulką / okładką*, wileńskiej ikony wyróżnionej pinakonimem¹⁴ *Matka Boska Ostrobramska*, sakralnej postaci sygnowanej też onimami: *Bezdzietna Madonna*, *Boska Pallada*, *Bramy Ostrej Korona*, *Czarna Madonna bez Dzieciątka*, *Madonna Ostrobramska*, *Madonna – Strażniczka*, *Madonna Wileńska*, *Madonna Warowni Wileńskiej*, *Madonna z Ostrej Bramy*, *Maryja Matka Ostrobramska*, *Matka Wilnian*, *Najświętsza Matka Ostrobramska*, *Orędowniczka Narodów*, *Ostrobramska Matka Boska*, *Ostrobramska Matka Miłosierdzia*, *Pani Ostrobramska*, *Pani Warowni Wileńskiej*, *Pani z Ostrej Bramy*, *Pociecha i Ozdoba Karmelu*, *Strażniczka Wilna*, w której zwerbalizowanych opisach, dzięki kolorystycznym przydawkom chromatycznym (por. Węgorowska, 2005), nie bez znaczenia są językowo-malarskie detale, np.: *brązowe tło* – symbol: stanu zakonnego, pokory, skruchy, ubóstwa, prostoty, skromności, spokoju, zaufania, smutku, melancholii...; *biała chusta* i *biały szal* – symbole: wiary, czystości, dnia, niewinności, doskonałości, dziewiczości, anielskości, odrodzenia...; *zielonkawoniebieski płaszcz* – symbol: życia, powodzenia, nieśmiertelności, nadziei, prawdy...; *czerwona tunika* – symbol: odwagi, miłości, miłosierdzia, Ducha Świętego, męczeństwa,

¹⁴ *Pinakonim* – termin wprowadzony do językoznawstwa przez autorkę publikacji i stosowany przez nią jako onomastyczne określenie nazwy własnej – tytułu dzieła malarskiego <od p.-gr. *pinakos* ~ *akos* ‘obraz, tabliczka, deska’>; nazwa własna obrazu – patrz K. Węgorowska, *Językowe świadectwa kultury i obyczajowości Kresów Północno-Wschodnich utrwalone we wspomnieniach ich byłych mieszkańców* (Węgorowska, 2004, s. 121).

zmarłychwstania...; *złocista aureola* – symbol: światłości duchowej, wieczności, ducha, nieśmiertelności, chwały, Boga, Chrystusa, nieba... (Węgorowska, 2010b).

Językowo-kulturowo-symboliczne refleksje nad północnokresowym kultem zmarłych wykazały znaczącą dysproporcję między werbalnymi a niewerbalnymi sposobami komunikowania się żywych z umarłymi na dawnych Kresach północno-wschodnich (Węgorowska, 2011b, 2012d). Podczas wspominkowo-wypominkowo-zaduszkowo-pominkowych uroczystości radunicowych i dziadowskich nieliczne werbalne komunikaty skierowane do *dziadów* ‘dusz zmarłych’ reprezentowały:

- a) uroczyste zaproszenia, np.: *Światyje radzicieli! Chadzicie k nam chleba i soli kuszać, staryje i mładyje; Światyje dziedy, hadzicie da nas pić harełku i jeści z nami szto Boh dał;*
- b) uroczyste zaklęcie-zproszenie, np.:

Światyje dziedy prosim was,
Chadzicie, lecie da nas,
Jeści i pici szto Boh dau,
Szto ja dla was achwiarawau,
Czym tolki chata bogata.
Swiatyje dziedy, prosim was,
Chadzicie, lecie da nas.

- c) życzenie wypowiedziane podczas częstowania dusz, np.: *Niechaj i jeny biednieńkije pobożywiacsa, bo takiż żduć ad samamaji światoj Trojcy;*
- d) pobożne pieśni i modlitwy;
- e) wspomnianie zmarłych i nawoływanie / wymienianie ich po imieniu, np.: *To za duszę Marysi;*
- f) błaganie, lamentowanie, zawodzenie wsparte niewerbalnym łkaniem i płaczem;
- g) uroczyste pożegnanie, np.: *Daj wam Bohu lekku zemlu leżati i Chrystusa w oczy widati;*
- h) uroczyste zaklęcie-pożegnanie, np.:

Światyje dziedy
Zletaliś Siudy,
Jeści – podjeli,
Pić – napilisia,
Cześć i sława wam!
Ciepier skażycie nam,
Czaho wam treba?
A lepiej:
Lecicie da nieba.
A kysz! A kysz! A kysz!

- i) usprawiedliwienia wyjaśniające ludyczny charakter ostatniego etapu wspominkowych uroczystości – pijatyki na cmentarzu lub pijatyki i tańców w karczmie, np.: *Maje*

*radzicie! Wybaczajcie, nie dziwicie! Czem chata bogata tem rada. My dziadam dzie-
dauskaje addali, a ciepiet robim swoje dzieło* (Węgorowska, 2012d, ss. 217–219; patrz
Kolberg, 1966, s. 161; 1968, ss. 101–102; Lubicz, 1911, s. 37; Pietkiewicz, 1931, ss. 74–75).

Dominujące nad nimi, nacechowane symboliką, komunikaty niewerbalne sta-
nowiły natomiast:

- a) obchodzenie grobów i święcenie poszczególnych mogił;
- b) rozściełanie na stole lub grobie białego obrusa oraz zawieszanie na krzyżu bia-
łego haftowanego ręcznika – materialnych łączników między żywymi a duszami
zmarłych;
- c) umiejętne rozsiadanie się w pewnej odległości osób żywych, które w ten symbo-
liczny sposób robiły miejsce zaproszonym duszom;
- d) uchylenie / otwieranie drzwi oraz okien – denotatów, które witały i żegnały zmarłych;
- e) palenie woskowych świec, rozniecanie na cmentarzach, rozstajach dróg i w obej-
ściach różnych postaci ognia / światła wskazujących drogę zbłąkanym duszom;
- f) spożywane, na grobach i w domach, w milczeniu zaduszne uczyty integrujące
żywych i zmarłych, przypominające sepulkralne *obiaty* ‘ofiary, dary w czasach
pogańskiej słowiańszczyzny składane bóstwom oraz ku czci zmarłych’;
- g) liczba potraw podawanych podczas zadusznyc uroczystości, która musiała być
nieparzysta i zamykać się w liczbie 5, 7 albo 9;
- h) pozostawianie na stołach, oknach, grobach resztek pokarmów dla spóźnionych dusz;
- i) pozostawienie na stole łyżki przeznaczonej do lizania przez pożywiające się
dusze zmarłych;
- j) obdarowywanie żebraków-dziadów, tajemniczych osób, swoistych mediów
pomiędzy żywymi a zmarłymi (Węgorowska, 2012d, ss. 219–225).

Właściwe odczytanie językowych, kartograficznych i architektonicznych faktów
utrwalonych na ponaddwustuletniej dziś „Mappie całego Placu Klasztornego KKs.
Braci Bernardynów, zrysowanej w Roku 1799 przy konkluzji Lekcyj Matematycznych
przez Modestusa Glińskiego”¹⁵ ułatwiło rekonstrukcję specyficznego sakralnego
„miasta w mieście”, którego, co wynika z „Wykładu Kolorów” i „Wykładu Rzeczy
Szczegulniejszych Mappy”, integralnymi elementami były obiekty sakralne (*sacrum*)
oraz obiekty gospodarcze (*profanum*) reprezentowane przez: „Wszelkie rzeczy muro-
wane.”, „Wszelkie budowle drewniane.”, „Wszelkie wody.”, „Grunta do zasiewu.”,
„Drzewa i Krzewiny.”, „Ogród.”, „Drogi.”, „Dróżki.” (daw. ‘pielgrzymki’), „Ostro-
koły.”, „Płoty.”, „Parkany.”, oraz uszczegółowione w nazwach: „1. Kosciół Wielki.”,
„2. Kosciół S. Anny.”, „3. Ciemnica P. Jezusa.”, „5. Kaplica P. Jezusa i Kaplica S. Michała.”,
„7. Dzwonnica.”, „8. Cmentarz”, „9. Kamienica.”, „11. Refektarz.”, „12. Infimarya.”

¹⁵ W cytatach pochodzących z analizowanego i interpretowanego dokumentu zachowano wystę-
pującą w nim grafie, ortografię, interpunkcję i numerację.

(izba chorych w klasztorze) „13. Cele Prowincyalskie.” „14. Arężernia i warzywnik.” „15. Piekarnia, Browar i Spichrzez” „16. Stolarnia, Kuźnia, Wozownia.” „17. Staynia.” „18. Odryna na siano.” „19. Sadszawka.” „20. Kałkularia.” (klasztorna toaleta), „21. Łażnia i Garncarnia.” „22. Łażienka nad Wilenką” „23. Most na Spusku.” (most zwodzony), „24. Most na Zarzecz.” „26. Ogrody warzywne i inne grunta uprawne.” „27. Sady.” „28. Lodownia.” „29. Kościenica.” (trupiarnia), „30. Kanały i Rowy.” „31. Krynica.” „32. Inspekta.” „33. Studnie” „34. Kanały do chędożenia i napraw Rur, nawadnianie jej lub osuszanie.” „35. Fontanna czyli pompa.” „36. Chlewek i inne Szopki.” „40. Mostki przez Kanały.” Architektoniczne i fizjograficzne desygnty zwerbalizowane na starym wileńsko-bernardyńskim dokumencie z 1799 r. przekonują, że uwieczniony na nim kompleks stanowił nie tylko jedną z pereł klasztornej architektury wileńskiej, ale był autonomicznym, samowystarczalnym „państwkiem” zamieszkiwanym przez pracowitych i bogobojnych bernardyńskich mnichów (Węgorowska, 2011a).

Połączenie ustaleń architektonicznych i językowych zaowocowało interdyscyplinarnym udokumentowaniem fenomenu najpiękniejszej *perły gotyku płomienistego* – wileńskiego kościoła św. Anny (Šv. Onos bażnyčia), której unikatowe walory utrwalone w kilkunastu dawnych i współczesnych przewodnikach po Wilnie werbalizują, a tym samym wizualizują:

- a) plastyczne określenia, np.: *filigranowe / ażurowe / koronkowe kompozycje 33 rodzajów ceglanych kształtek*¹⁶, *abstrakcyjna dekoracyjność, olśniewająca forma, oryginalna migotliwa bryła*;
- b) profesjonalne terminy, np.: *arkada*¹⁷, *elewacja*¹⁸, *fasada*¹⁹, *fiale*²⁰, *pinakle*²¹, *łuki, ośli grzbiet*²², *gzymy*²³, *laskowania*²⁴, *portal*²⁵;

¹⁶ *Kształtki* ‘ceramiczne elementy budowlane z gliny, odporne na czynniki atmosferyczne dzięki utwardzaniu (poprzez wypalanie); cegły do budowy detali architektonicznych (ościeży, łuków, maswerków gotyckich itd.), które z tego względu muszą być kształtowane w specjalnych formach’.

¹⁷ *Arkada* ‘pojedynczy łuk albo ciąg łuków opartych na filarach lub kolumnach’ <łac. *arcus* ‘łuk’>.

¹⁸ *Elewacja* ‘zewnątrzna powierzchnia budynku ze wszystkimi znajdującymi się na niej elementami’ <łac. *elevatio*, od *elevo* ‘czynię lżejszym’>.

¹⁹ *Fasada* ‘efektowna frontowa elewacja obiektu o szczególnie dużej dekoracyjności, często monumentalnej, spełniającej funkcje reprezentacyjne wobec całego budynku’ <łac. *facies* ‘twarz’>.

²⁰ *Fiale* ‘w architekturze gotyckiej pionowy element dekoracyjny w postaci smukłej czworobocznej wieżyczki zakończonej od góry ostrosłupem, którego krawędzie dekorowane są *żabkami* ‘ozdobami w kształcie pąków lub zwiniętych listków’ i zwieńczone *kwiatonem* ‘detalem w kształcie kwiatu o rozłożonych pączkach zazwyczaj w otoczeniu czterech liści na kilku poziomach’ <gr. *phialē*>.

²¹ *Pinakle* ‘inaczej fiale’ <z p.-łac. *pinaculum* ‘skrzydełko’>.

²² *Ośli grzbiet* ‘rodzaj łuku złożonego z odcinków dwóch lub więcej okręgów, o kształcie przypominającym napięty grzbiet osła’.

²³ *Gzymy* ‘pionowy element wysunięty przed lico muru dla zaakcentowania horyzontalnych podziałów budowli i osłony przed deszczem’ <niem. *Gesims*>.

²⁴ *Laskowania* ‘rozcłonkowania okien gotyckich przez wąskie pionowe laski kamienne’.

²⁵ *Portal* ‘ozdobne obramienie drzwi wejściowych’ <wł. *porta* ‘drzwi’>.

- c) architektoniczno-jubilerskie porównanie: *strzelisty późnogotycki płomienisty kościół* ≈ *strzelista gotycka płomienista monstrancja* (Węgorowska, 2014a).

Korelacja faktów lingwistycznych, literackich i historycznych zawartych w *Impresjach czombrowskich* Zofii z Karpowiczów Brzozowskiej stała się przyczynkiem do odtworzenia prototypu mickiewiczowskiego Soplicowa z *Pana Tadeusza*, którego wzorem był, należący do rodziny Kurczów, później Uzłowskich, a następnie Karpowiczów, dwór w Czombrowie (Węgorowska, 2012c). Zwerbalizowane przez potomkinię rodu detale architektoniczne, np.: *kolumnowy ganek / ganek z kolumn / ganek z kolumnami, podwójne drzwi, kominek, gzyms kominka, parapety* oraz elementy czombrowskiego wystroju: *I Przedpokoju, II Pokoju Januszów, III Pokoju Dzieci, IV Korytarza i schodów, V Kredensu* (izby we dworze, w której przechowywano zastawę stołową, i w której przebywała służba podająca do stołu), *VI Spiżarni, VII Pokoju Dziadunia, VIII Salonu, IX Biblioteki, X Pokoju Cioci Janki, XI Pokoju Babuni, XII Jadalni* (Brzozowska, 1997, s. 33), jak: *komplet starych jesionowych mebli, etażerka, fotele wiklinowe, kanapa, kredens, żelazne łóżko, otomana, półki z książkami, sekretarzyk, rozkładany stół, szafy z książkami, specjalne szafy pełne oszklonych gablotek, szafa biblioteczna, gobelin wyszywany krzyżykami, lustro, pianino, rzeźbiony gołąb, obrazy portrety, sztych angielski, samowar, zegar, oszklone gablotki, figurki, kałamarze, liczydła, przyciski, piękny porcelanowy serwis*, to namiastka utrwalonego w jej pamięci soplicowskiego dworu, o którym wiadomo, że:

- 1) Posiadłość Czombrow, własność rodu Karpowiczów, utożsamiana była i jest z legendarnym Soplicowem. [...] Warto przy tym zwrócić uwagę, że być może na wyobraźnię Mickiewicza i częściową zbieżność Soplicowa z Czombrowem i jego pobliską okolicą wpływ mogło mieć i to, że ówczesna żona właściciela Czombrowa Aniela Uzłowska była matką chrzestną Adama, a rodzona matka poety przed zamążpójściem była „panną apteczkową” w Czombrowie. z racji pełnionej funkcji była ona zaliczona do rodziny właścicieli. Związki takie na Kresach były silne i zażyłe, i zapewne owocowały w późniejszych odwiedzinach rodziny Mickiewiczów u Uzłowskich, pozostawiając na wrażliwym, młodym i dorastającym Adamie niezatarte wrażenie (Malinowski, 1997, s. 9);
- 2) Dworek należący do majątku w dawnym województwie nowogródzkim (dziś Białoruś), nad Świtezią. Dobra te należały przed XVIII w. do rodziny Kurczów, którzy posiadali tu zamek. Od Uzłowskich w XIX w. majątek kupili Karpowiczowie. Pozostawiony przez nich dwór był niewielką budowlą, krytą gontem, typową dla siedzib szlacheckich w XVIII-XIX w. Na tyłach domu znajdował się sad owocowy i ogród kwiatowy. Z racji swego położenia i wyglądu uważany był powszechnie za prototyp dworu Sopliców, opisanego w *Panu Tadeuszu* (Mickiewicz był w Czombrowie u swej matki chrzestnej, Anieli Uzłowskiej). Na pobliskim wzgórzu, zwanym horodyszczce, zachowały się ślady zamku Kurczów. W 1942 roku czombrowski dwór spalono (Betlej i in., 2004, s. 91).

Erudycyjne odczytanie zwerbalizowanych północnokresowych świadectw umieszczonych w opisach i podpisach międzywojennych dagerotypów autorstwa Henryka Poddębskiego (*Kresy w fotografii Henryka Poddębskiego*, 2010; por. Węgorowska,

2012a) potwierdziło, że WKL i Kresy północno-wschodnie były obszarem koegzystencji wielu języków, wielu kultur, wielu etnosów, wielu religii, a przez to obszarem wielojęzycznym, wielokulturowym, wieloetnicznym i wielowyznaniowym, sprzyjającym powstaniu unikatowej wspólnoty komunikatywnej (por. Bednarczuk, 1992, 1999, 2010), np.:

- 1) zdjęcie (dalej z.) 2. **Panorama Grodna od strony Zaniemnia.** Od XII w. o leżący nad Niemnem gród toczyły się bezustanne walki między książętami litewskimi a ruskimi, zaś od poł. XIII w. ziemie zajęte przez Litwinów stały się także obiektem zainteresowania Krzyżaków. W XIV w. Grodno było już jednym z najważniejszych miast Wielkiego Księstwa Litewskiego, w XV w. zyskało prawa miejskie. Urząd burmistrza piastowali w nim na zmianę katolicy i prawosławni [...];
- 2) z. 6. **Grodno. Synagoga drewniana na Zaniemniu.** Bożnica wzniesiona w I poł. XVIII w., a rozbudowana w XIX w. na planie prostokąta zbliżonego do kwadratu, została nakryta łamanym, monastyrowym dachem o trzech kondygnacjach. Przy zachodnich narożnikach powstały dwukondygnacyjne alkierze. Gmina żydowska istniała w Grodnie od XIV w. W 1389 r. Żydzi tutejsi otrzymali przywileje od księcia Witolda wzorowany na edyktach władców polskich. W 1495 r. wielki książę Litwy Aleksander Jagiellończyk biorąc przykład z poczynań królów Hiszpanii wypędził z Grodna Żydów i przejął ich majątki. W 1503 r. po zniesieniu dekretu książęcego Żydzi mogli powrócić do miasta i od tego czasu społeczność szybko się rozrastała, zamieszkując dzielnicę w okolicach zamku, a także przedmieścia;
- 3) z. 14. **Troki. Panorama miasta z wieży kościoła p.w. Nawiedzenia NMP.** [...] Pod koniec XIV w. książę Witold przywiózł z wyprawy na Krym i osadził w trokach Tatarów i Karaimów, którzy w zamian za służbę w wojsku litewskim zyskali wolność i równe z innymi mieszkańcami prawa. W Trokach istniała największa gmina karaimska w Wielkim Księstwie, jej przedstawiciele trudnili się ogrodnictwem (słynne były uprawiane przez nich ogródki trockie), a także handlem i rzemiosłem. Osiedlili się w północnej części miasta przy ul. Karaimskiej, tutaj w XVIII w. wzniesiona została, czynna do dziś, drewniana kenesa. Troki stały się najważniejszym ośrodkiem religijnym Karaimów żyjących na terenie Rzeczypospolitej [...].

Filologiczny wymiar językoznawstwa erudycyjnego umożliwił też ustalenie wileńskich miejsc i wileńskiej tożsamości, mieszkającego dziś w Zielonej Górze, syna, wspomnianego w niniejszym szkicu, muzealnika Ignacego Szylkina – Santockiego Lirnika – Henryka Szylkina, który w swojej poezji i prozie utrwalił:

- a) północnokresowe toponimy i mikrotoponimy: *Kresy, Litwa, Wileńszczyzna, Ziemia Wileńska, Ausztagira, Argierdziszki, Bezdany, Kołtyniany, Lunino, Łapakelni, Łapolaty, Grenia, Junaliszki, Malinowo, Maskalańce, Mickuny, Nimenczyn, Nowo Świąciany, Orniany, Pierszoksza, Poglubino, Podbrodzie, Postawy, Rymki, Sudata, Santoka, Szylizski, Szeszkuszki, Świeciany, Wysoki Las, Zaciszce;*
- b) północnokresowe hydronimy: *Wilia, Żejmiana, Łokaja, Grażutka;*

- c) północnokresowe apelatywy: *ajer*, reg. wil. ‘tatarak, *Acorus calamus*’ <äjeräs, älieräs ‘rodzaj trawy’, ukr. *air*, *ajer*, z osm.-tur. *agyr*>, *oczerecy* 1. bot. ‘*Schoenoplectus*, rośliny z rodziny turzycowatych (*Cyperaceae*), rosnące nad brzegami rzek, jezior, na bagnach’, 2. ‘nadbrzeżne zarośla; szuwary’ <ukr. ‘trzciny’>, *rojsty* ‘zarośla; bagniste podmokłe tereny; błota, bagna’ <lit. *raīstas* ‘miejsce nisko położone, bagniste, porośnięte krzakami, pokryte mchem; mszar, mokradło, torfowisko’, poprzez biał. *rojst*, *rójsta*>;
- d) apelatyw wyróżniający również północnokresowy desygnat fizjograficzno-przestrzenny *kurhany* 1. ‘usypiska ziemne, zwykle w kształcie stożków, kryjące jeden lub więcej grobów’; 2. ‘pagórki usypane na pamiątkę jakichś wydarzeń lub na czyjaś cześć; kopce’ <ukr. *kurhán*, st.-rus *kurgán*, z tur. *qurgan* ‘gród’>;
- e) wyróżnione apelatywami i onimami fizjograficzne elementy Wilna: *skwery i kręte ulice; pamiętające wiersze Mickiewicza Wilna stare domki; Wilię ponad którą jakiś kwartet moniuszkowski śpiewa; Rossę pełną ciszy; Rossę, na której gra lira Syrokomli; Rossę z głazami i krzyżami potomnych; Matą Wilenkę; ciche cegły Giedymina; Górę Giedymina; babcie wileńskie, co sprzedają gruszki; ulice Moniuszki; Ostrobramską Wieżę; Ostrą Bramę; Wileńską Matkę Miłosierdzia; więzienne Łukiszki; naznaczony piętnem tragedii las w Ponarach* (por. Węgorowska 2008b, 2013c).

Uwzględnienie przenośnego charakteru nazw pozwoliło natomiast na interpretację sekundarnych, nieoficjalnych symboliczno-metaforycznych określeń Wilna (*Vilnius*, *Vilnae*, *Vilda*), dokumentujących pozawerbalne fakty, według których Wilno:

- a) było i jest, podobnie jak WKL i Kresy Wschodnie, miastem nakładających się na siebie przez wieki wielu kulturowo-historycznych warstw – *Miasto palimpsest*;
- b) było i jest usytuowane w biegach trzech rzek Wilii, Wilenki / Wilejki i podziemnej Koczergi – *Miasto trzech rzek*;
- c) niezależnie od przemian historycznych oraz zmieniających się granic Litwy było i jest miastem pogranicza etnicznego, kulturowego, geograficznego, politycznego – *Miasto pogranicza*;
- d) od stuleci zachowuje swoją wielokulturowość i wielojęzyczną różnorodność – *Miasto dialogu*;
- e) było i jest miejscem kultu Matki Boskiej Ostrobramskiej – *Miasto Pani Ostrobramskiej*;
- f) było i jest miastem z Ostrą Bramą, jedną z usytuowanych na południu wileńsko-miejskich bram – *Miasto Ostrej Bramy*;
- g) było i jest miastem z ponad pięćdziesięcioma kościołami – *Miasto kościołów*, których wieże przypominają maszty okrętów – *Flotylla kościołów*;
- h) było i jest związane z Żydami i kulturą żydowską – *Jerozolima Litewska, Druga Jerozolima*;

- i) to właśnie w nim żyli i tworzyli Adam Mickiewicz oraz Juliusz Słowacki – *Miasto wieszczów*;
- j) było i jest miastem, do którego i z którego prowadziły bramy – *Miasto pięciu bram, Miasto dziewięciu bram*;
- k) szczyściło i szczyści się niepowtarzalnymi stylami architektonicznymi: wileńskim gotykiem, wileńskim renesansem, wileńskim barokiem, wileńskim rokokiem, wileńskim klasycyzmem – *Miasto sztuki*;
- l) swoją architekturą i pięknem dorównuje Florencji – *Florencja Północy, Pradze – Praga Północy, Rzymowi – Rzym Północy*;
- m) było i jest usytuowane na ośmiu wzgórzach – *Miasto ośmiu wzgórz*;
- n) jego dzieje związane są z Giedyminem – *Gród Giedymina, Miasto Giedymina* i ujrzanym przez niego we śnie legendarnym żelaznym wilkiem – *Miasto żelaznego wilka* (Węgorowska, 2008c, ss. 309–323).

Jak wynika z powyższych rozważań, zasygnalizowane jedynie ustalenia lingwistyczno-kulturowo-historyczno-architektoniczno-..., osadzone w nurcie młodego, bo kilkunastoletniego zaledwie, językoznawstwa erudycyjnego, stwarzają współcześnie wiele humanistycznych możliwości interpretacyjno-badawczych, również podczas naukowych peregrynacji do WKL i na dawne Kresy północno-wschodnie.

Należy jednak pamiętać, że jak każda synkretyczna, interdyscyplinarna / transdyscyplinarna / różnodyscyplinarna dziedzina wiedzy, również językoznawstwo erudycyjne, wymaga zachowania odpowiednich badawczych proporcji. W tym przypadku są to prymarne i nadrzędne zarazem dominanty / elementy werbalne charakteryzowane poprzez podległe im sekundarne elementy pozajęzykowe. To dzięki współistnieniu prymarnych – nadrzędnych językowych i, wspierających je, sekundarnych – podrzędnych pozajęzykowych elementów ocalone zostaje od zapomnienia unikatowe językowo-kulturowe dziedzictwo WKL i Kresów północno-wschodnich, które nadal czeka na nowe pokolenia swoich odkrywców świadomych tego, że to właśnie:

- 1) Język jest obok materialnych przedmiotów użytku i narzędzi trzecią wielką formą utrwalania społeczno-kulturowego doświadczenia i społecznie gromadzonej wiedzy o świecie. Wiedza i doświadczenie zawarte w treści języka ojczystego kształtuje w decydujący sposób treść świadomości każdego człowieka ponieważ świat otaczający go przedstawia się mu w znaczącym stopniu jako świat przedmiotów i zjawisk nazwanych (Tomaszewski, 1982, s. 177).
- 2) Język i kultura to dwa fenomeny, których wzajemne związki i uwarunkowania nie od dziś stanowią przedmiot interdyscyplinarnych dociekań. Z jednej strony język stanowi integralną część kultury rozumianej jako to wszystko, co w zachowaniu się i wyposażeniu członków społeczeństw stanowi rezultat zbiorowej działalności; całokształt tak duchowego, jak i materialnego dorobku ludzkości, wytworzony w ogólnym rozwoju historycznym, gromadzony, utrwalany i wzbogacany, z drugiej zaś strony język jako

autonomiczna wartość kultury to konieczny interpretator zjawisk kulturowych (Święcicka, 2010, s. 9).

- 3) Język jest swoistym jądrem kultury, stanowi bowiem nie tylko jeden z jej składników, lecz także, po pierwsze zwierciadło, a po drugie, tworzywo i narzędzie całej duchowej, intelektualnej i artystycznej kultury społeczeństwa jego użytkowników (Walczak, 2012, s. 15).
- 4) Język nie jest przypadkowym zlepkiem nazw i określeń – jest systemem, poprzez który poznajemy otaczający nas świat. A więc musi to być system pełny i precyzyjny (Grek-Pabisowa, 2013).

Skróty

antrop.	– antroponim	p.-łac.	– późnołaciński
błr.	– białoruski	poł.	– połowa
bot.	– botaniczny	ros.	– rosyjski
dial.	– dialektalne	st.-rus.	– staroruski
gr.	– grecki	ts.	– to samo
niem.	– niemiecki	tur.	– turecki
lit.	– litewski	ukr.	– ukraiński
łac.	– łaciński	w.	– wiek
osm.-tur.	– osmańsko-turecki	wł.	– włoski
p.-gr.	– późnogrecki	zdrob.	– zdrobnienie

Bibliografia

- Bańko, M. (Red.). (2000). *Inny słownik języka polskiego* (T. 1–2). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bańkowski, A. (2000). *Etymologiczny słownik języka polskiego* (T. 1). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bednarczuk, L. (1992). Wspólnota komunikatywna Wielkiego Księstwa Litewskiego. W E. Feliksiak (Red.), *Wilno – Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur* (T. 4, ss. 19–30). Białystok: Towarzystwo Literackie im. Adama Mickiewicza. Oddział Białostocki; Filia Uniwersytetu Warszawskiego. Wydział Humanistyczny.
- Bednarczuk, L. (1999). *Stosunki językowe na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Kraków: Edukacja.
- Bednarczuk, L. (2010). *Językowy obraz Wielkiego Księstwa Litewskiego. Millennium Lithuaniae MIX-MMIX*. Kraków: Lexis.

- Betlej, A. i in. (2004). *Encyklopedia Kresów*. (M. Karolczuk-Kędzińska i in., Red.). Kraków: R. Kluszczyński.
- Brzozowska, Z. (1997). *Impresje czombrowskie*. Bydgoszcz: Towarzystwo Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej.
- Doroszewski, W. (Red.). (1958–1969). *Słownik języka polskiego* (T. 1–11). Warszawa: PWN.
- Dulik, L., & Golec, W. (Red.). (2010). *Kresy w fotografii Henryka Poddębkiego*. Lublin: Ad Rem Agencja Reklamy i Wydawnictwo.
- Dylewski, A. (2007). *Wilno po polsku*. Warszawa: Świat Książki – Bertelsmann Media.
- Gałkowski, A. (2011). *Chrematonimy w funkcji kulturowo-użytkowej: onomastyczne studium porównawcze na materiale polskim, włoskim, francuskim*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Grek-Pabisowa, I. (2013). Oryginał recenzji książki K. Węgorowskiej *Kamienie i klejnoty w języku kulturze, sztuce* (Warszawa-Zielona Góra 2012) z 22 marca 2013 roku.
- Grochowski, P. (2009). *Dziady: rzecz o wędrownych żebrakach i ich pieśniach*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Grodecka, A. (2007). Wiedza o sztuce w kształceniu przyszłych polonistów. *Edukacja Humanistyczna*, 5, 155–172.
- Kirkor, A. H. (1880). *Przewodnik historyczny po Wilnie i jego okolicach*. Wilno: Nakł. i dr. Józefa Zawadzkiego.
- Kolberg, O. (1966). Litwa. W O. Kolberg, *Dzieła wszystkie* (T. 53). Wrocław-Poznań.
- Kolberg, O. (1968). Białoruś – Polesie. W O. Kolberg, *Dzieła wszystkie* (T. 52). Wrocław; Poznań.
- Kurzowa, Z. (1993). *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI – XX w.* Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Lubicz, A. (1911). *Mitologia słowiańska*. Warszawa: M. Arct.
- Malinowski, L. (1997). Przedmowa. W Z. Brzozowska, *Impresje czombrowskie* (ss. 8–10). Bydgoszcz: Towarzystwo Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej.
- Nowacki, D., & Piwocka, M. (2011). *Klejnoty w dawnej Polsce*. Warszawa: Carta Blanca.
- Pietkiewicz, C. (1931). Umarli w wierzeniach Białorusinów. *Pamiętnik Warszawski*, (z. 3), 78–80.
- Puzynina z Güntherów, G. (1990). *W Wilnie i w dworach litewskich: pamiętnik z lat 1815–1843*. Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza.
- Sobol, E. (Red.). (2010). *Słownik wyrazów obcych. Wydanie nowe*. Warszawa.
- Szyłkin, H. (1995). *W zakolach Łokai*. Zielona Góra: Towarzystwo Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej.
- Szymczak, M. (Red.). (1988–1989). *Słownik języka polskiego* (T. 1–3). Warszawa: PWN.
- Święcicka, M. (2010). Wprowadzenie. W M. Święcicka, D. Jastrzębska-Golonka, & A. Rypel (Red.), *Istnieć w kulturze: między teorią a praktyką edukacyjną* (ss. 9–11). Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Tomaszewski, T. (1982). Pojęcie świadomości. W T. Tomaszewski, *Psychologia* (ss. 174–185). Warszawa: PWN.

- Venclova, T. (2005). *Wilno*. Vilnius.
- Walczak, B. (2012). Co mówi język polski o genezie miasta? W M. Świącicka (Red.), *Miasto – przestrzeń zróżnicowana językowo, kulturowo i społecznie 4* (ss. 15–28). Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Węgorowska K. (2010a). Językowo-kulturowe wizerunki artefaktów eksponowanych w Muzeum Starożytności hrabiego Eustachego Tyszkiewicza. W A. Ksenicz & M. Łuczyk (Red.), *Ze studiów nad literaturami i językami wschodniosłowiańskimi* (ss. 185–200). Zielona Góra.
- Węgorowska, K. (2004). *Językowe świadectwa kultury i obyczajowości Kresów Północno-Wschodnich utrwalone we wspomnieniach ich byłych mieszkańców*. Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Węgorowska, K. (2005). Ajkait, ambroid, dar Eridanu, sukcynt..., o nazwach związanych z bursztynem. W I. Sikora (Red.), *Filologia Polska 2* (ss. 366–376). Zielona Góra: Uniwersytet Zielonogórski.
- Węgorowska, K. (2008a). Językoznawstwo erudycyjne w uniwersyteckiej edukacji polonistycznej. W L. Jazownik & M. Sinica (Red.), *Edukacja wobec przemian cywilizacyjnych i kulturowych* (ss. 45–57). Zielona Góra: Uniwersytet Zielonogórski.
- Węgorowska, K. (2008b). Północnokresowo-językowo-kulturowe dziedzictwo prozy Santockiego Lirnika. W E. Mielczarek (Red.), *Jesienna księga losu: księga jubileuszowa Henryka Szyllkina w 80. rocznicę urodzin i 50. rocznicę pracy twórczej* (ss. 30–37). Zielona Góra: Pro Libris.
- Węgorowska, K. (2008c). Symboliczno-metaforyczne nazwy Wilna. W M. Świącicka (Red.), *Miasto – przestrzeń zróżnicowana językowo, kulturowo i społecznie 2* (ss. 309–323). Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Węgorowska, K. (2010b). Językowo-kulturowo-symboliczna ikona Madonny z Ostrej Bramy. W J. Mędelska & Z. Sawaniewska-Mochowa (Red.), *Językowe i kulturowe dziedzictwo Wielkiego Księstwa Litewskiego: księga jubileuszowa na 1000-lecie Litwy* (ss. 288–304). Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Węgorowska, K. (2011a). Językowo-kartograficzno-architektoniczne fakty pewnej wileńskiej „Mappy” zrysowanej w 1799 roku. W M. Świącicka (Red.), *Miasto – przestrzeń zróżnicowana językowo, kulturowo i społecznie 3* (ss. 385–402). Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Węgorowska, K. (2011b). Językowo-kulturowo-symboliczna zaduma nad północnokresowym kultem zmarłych utrwalonym w badaniach polskich uczonych różnych pokoleń. W S. Koziara, E. Młynarczyk, & B. Skowronek (Red.), *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica VI. Dialog z tradycją* (cz. 1, ss. 190–207). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.
- Węgorowska, K. (2012a). Językowe świadectwa wieloetniczności, wielowyznaniowości, wielokulturowości kresowych miast i miasteczek utrwalone w albumie „Kresy w fotografii Henryka Poddębskiego”. W M. Świącicka (Red.), *Miasto – przestrzeń zróżnicowana językowo, kulturowo i społecznie 4* (ss. 291–311). Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Węgorowska, K. (2012b). *Kamienie i klejnoty w języku, kulturze, sztuce*. Warszawa; Zielona Góra: Księgarnia Akademicka.

- Węgorowska, K. (2012c). Nostalgiczny językowy obraz międzywojennego czombrowskiego dworu utrwalaony w retrospektywnych impresjach Zofii Brzozowskiej. W K. Kowalik, M. Mączyński, & M. Olma (Red.), *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica VIII* (ss. 323–334). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.
- Węgorowska, K. (2012d). Werbalne i niewerbalne sposoby komunikowania się żywych z umarłymi na dawnych Kresach Północno-Wschodnich. W M. Steciąg & M. Bugajski (Red.), *Świadomość językowa przy komunikowaniu* (ss. 213–228). Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Węgorowska, K. (2013a). „*Chryzantema, harfa, łodziki, wenus...*”: w stronę konch(i)olingwistyki: rzecz o muszlach w polszczyźnie. Choszczno; Warszawa; Zielona Góra: Katarzyna Węgorowska: Ares Usługi Ewa Jabłońska.
- Węgorowska, K. (2013b). Filologiczne rozważania o postawskich muzealiach hrabiego Konstantego Tyzenhauza utrwalaonych w relacji Gabrieli z Güntherów Puzyriny. W A. Ksenicz, P. Stasińska, N. Bielniak, & A. Urban-Podolan (Red.), *Epoka a literatura i język w Słowiańszczyźnie Wschodniej* (ss. 439–449). Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Węgorowska, K. (2013c). Wileńskie miejsca i wileńska tożsamość Santockiego Lirnika – Henryka Szyłkina. (Refleksje językoznawcy). W M. Mikołajczak, K. Giebda, & M. Sobczak (Red.), *Miejsce i tożsamość. Literatura lubuska w perspektywie przestrzeni i antropologii* (ss. 265–276). Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Węgorowska, K. (2014a). Architektoniczno-językowe wyróżniki *perły gotyku płomienistego* utrwalone w wybranych przewodnikach po Wilnie. W M. Święcicka (Red.), *Miasto – przestrzeń zróżnicowana językowo, kulturowo i społecznie 5*. Bydgoszcz (w druku).
- Węgorowska, K. (2014b). Santockie eksponaty muzealne Ignacego Szyłkina utrwalone W *zakolach Łokai* Henryka Szyłkina (w świetle refleksji językoznawczo-kulturologiczno-historycznych). W *Literatury i języki wschodniosłowiańskie wobec swego czasu historycznego*. Zielona Góra (w druku).

Streszczenie

Szkic jest refleksją o sposobach wykorzystywania stworzonego przeze mnie, kilkunastoletniego zaledwie, językoznawstwa erudycyjnego w badaniach nad problematyką wielkoksiażęcą i północnokresową.

Korelacja ustaleń językoznawczych z ustaleniami pozajęzykowymi (kultura, historia, sztuka, gemmologia...) pozwoliła na nowe odczytanie wielu kresowych faktów, które nie były dotąd przedmiotem zainteresowania językoznawców, jak np.: artefakty dawnych północnokresowych muzeów, wielkoksiażęce precjoza, Ikona Ostrobramska, północnokresowy kult zmarłych, architektura dawnego Wilna, pro-

totyp Soplicowa – dwór w Czombrowie, opisy dagerotypów Henryka Poddębskiego, wileńska tożsamość Henryka Szyłkina czy symboliczno-metaforyczne nazwy Wilna.

Słowa kluczowe: językoznawstwo erudycyjne; fakty pozajęzykowe; Wielkie Księstwo Litewskie; Kresy północno-wschodnie

Heritage of the Grand Duchy of Lithuania and the Polish Northeastern Borderlands in the light of erudite linguistics

Summary

The essay contains reflections on the ways of using erudite linguistics, a young discipline created by me, in the study of the Grand Duchy of Lithuania and the Polish Northeastern Borderlands.

Correlation of linguistic and extralinguistic conclusions (culture, history, art, gemology) permits us to look in a new way at many facts of the Polish Northeastern Borderlands that linguists had not been interested in before, such as old Polish Northeastern Borderlands museum artifacts, jewelry of Grand Duchy of Lithuania, icon of Our Lady of the Gate of Dawn, cult of the dead in the Polish Northeastern Borderlands, architecture of the old Vilnius, manor house in Czombrów – the prototype of Soplicowo (the village in *Pan Tadeusz* epic poem), descriptions of Henryk Poddębski's daguerreotype images, Vilnius identity of Henryk Szyłkin or symbolic-figurative nicknames of Vilnius.

Keywords: erudite linguistics; extralinguistic facts; Grand Duchy of Lithuania; Polish Northeastern Borderlands